

La gestió normativa de la llengua portuguesa. Aproximació glotopolítica

MIQUEL ÀNGEL PRADILLA CARDONA
Universitat Rovira i Virgili i Institut d'Estudis Catalans

1. LLINDAR

L'escriptor moçambiquès Mia Couto, guanyador del Premi Luís de Camões de 2013 i del Premi Internacional Neustadt de Literatura 2014, apunta que els lusòfons solen ser presentats des d'una estructura triangular on els vèrtexs són ocupats per Portugal, el Brasil i els PALOP (*países africanos de língua oficial portuguesa*). Tot seguit adverteix que el bloc dels cinc països africans no constitueix un bloc homogeni. I finalment conclou: «As nações lusófonas não são um triângulo, mas uma constelação em que cada um tem a sua própria individualidade».

Fa prop de dues dècades, em vaig endinsar en una anàlisi del procés d'individuació del gallec del diasistema de la llengua portuguesa (Pradilla, 2003). Els resultats d'aquella introspecció em van proveir una mirada nova, més cautelosa i menys apriorística, sobre una realitat que la sociolingüística catalana havia abordat des d'uns esquemes interpretatius aplicats potser d'una manera massa automatitzada. Com és sabut, el cas català planteja la «unitat de la llengua» com un compromís indefugible per tal de garantir-ne la viabilitat. D'aleshores ençà, el contínuum lingüístic gallegoportuguès ha estat objecte de la meua atenció acadèmica.

En aquesta ocasió m'ocuparé de la gestió normativa en l'espai lingüístic luso-brasilèr. Aquesta part de la «constelação» esdevindrà, doncs, el teló de fons d'una anàlisi que vol anar més enllà de la caracterització d'una dinàmica normativa farcida de desencontres. Allò que hi pretenc escatir són les condicions sociopolítiques i econòmiques en què descansen unes controvèrsies lingüístiques que no hi són alienes. Deixaré, doncs, per a millor ocasió l'estudi dels avatars de la norma en les excolònies africanes. Se'n coneix poc i la seua independència tardana (1974-1975) dona encara poca perspectiva per fer-ne una anàlisi sòlida.

2. PORTUGAL: LA NOSTÀLGIA DE L'IMPERI

La percepció del diasistema propi per part dels investigadors portuguesos que se n'han ocupat és dinàmica i en algunes qüestions presenta una disparitat d'opinions destacable. Sense anar més lluny, el professor Luís Filipe Lindley Cintra, coautor amb Celso Cunha de la *Nova gramática do português contemporâneo* (1984), ha fet doctrina a partir d'un àmbit lingüístic constituït per tota la franja occidental de la península Ibèrica, les illes atlàntiques de Madeira i Açores, el Brasil i els països africans de parla portuguesa. Galícia, doncs, en aquesta formulació formaria part d'un espai lingüístic transcontinental, resultat de l'expansió europea i extraeuropea d'una llengua que va nàixer precisament al seu redós.

Val a dir, però, que a poc a poc bona part de la comunitat científica portuguesa ha anat assumint la individuació del galleg a partir de la seua oficialització normativa divergent l'any 1982. I ho ha fet sense grans escarafalls, amb una sorcina que delata l'escàs interès dels veïns portuguesos cap a un territori que ha anat perdent pes en la seua cosmovisió a partir del segle xv (Pradilla, 2003; Castro, 2008; Lagares, 2013). Heus ací la dinamicitat apuntada anteriorment. Es tracta d'un canvi de parer vinculat més aviat a consideracions glotopolítiques que a evolucions divergents de les estructures lingüístiques de les respectives varietats.

No sense una certa displicència, de Portugal estant el debat que ha pres força mostra el dilema entre els qui consideren que cal apostar per la unitat d'una llengua impulsada pel creixement econòmic i demogràfic del Brasil enfront dels qui, adduint la desintegració d'un sistema lingüístic amb diferències estructurals cada cop més grans, volen preservar l'autonomia normativa i el manteniment, en definitiva, d'un *statu quo* prescriptiu que ha privilegiat històricament la varietat de la metròpoli. Novament la perspectiva glotopolítica cobra força en la caracterització ideològica de les parts contendents. Més endavant m'hi referiré.

A Portugal, la qüestió de la diversitat lingüística té poca rellevància. A diferència del Brasil, on la recerca acadèmica té en la sociolingüística variacionista laboviana un dels centres d'interès més remarcables, la diversitat dialectal és tan lleu que l'escola de Coimbra més que parlar de *dialectes* prefereix parlar eufemísticament de *falares* (Castro, 2011, p. 57). A més, diacrònicament el canvi estructural ha estat molt poc abrupte. Així, les diferències entre la llengua medieval i la moderna mostren una deriva evolutiva de baixa intensitat. Si la variació intralingüística és escassa, la interlingüística, tot i que en augment des de fa unes dècades, tampoc no és rellevant. Es podria dir que les migracions contemporànies han comportat la presència d'altres comunitats lingüístiques; això sí, poc significatives demogràficament i perfectament assimilables des del sistema escolar.

Tanmateix, la societat portuguesa presenta heterogeneïtats diverses. La història ha definit un litigi entre el nord fundacional (les províncies del nord i la conca

del Duero, amb la ciutat de Porto) i el centre-sud incorporat en la conquesta cristiana (la transició de les Beiras i la conca del Tajo i més cap al sud l'Alentejo i l'Algarve). A partir del segle xv, amb el desplaçament de la cort i amb ella la influència política i l'econòmica, el nord perd el protagonisme inicial. Coimbra, Lisboa i Évora establiran un eix d'influència notabilíssima que concitarà una gran rivalitat entre el nord i el sud. Castro (2011, p. 57) a tall d'anècdota ens diu que «Un home del sud associa amb els gallescs l'home del nord, el qual, al seu torn, diu “moro” al del sud».

L'altre pol d'oposició és més modern i pren forma a partir del duet costa-interior. L'accés a la modernitat, encara que tardà, va fer que s'iniciés un fort procés d'abandonament del camp, especialment intens al nord de Portugal. Els llocs de destinació preferent d'aquesta mena de diàspora rural van ser les ciutats costaneres, sobretot les del sud del país. D'aquesta manera l'allargada franja costanera portuguesa ha acabat acumulant dos tercers parts de la població. Des d'una perspectiva lingüística, la mixtura ocasionada pels moviments poblacionals esmentats probablement ha estat a la base d'un cert anivellament lingüístic entre el conjunt de *falares* portugueses.

Portugal és un país essencialment monolingüe. Des del punt de vista de la historicitat territorial, només la minoria lingüística mirandesa, a la frontera nord-est, constitueix una excepció al conglomerat poblacional autòcton. Fins i tot bona part dels nouvinguts —els brasilers i els africans lusòfons—, amb els accents respectius, s'incorporen al paisatge lingüístic predominant amb total naturalitat. Si de cas, queda per avaluar l'emergència de llengües estrangeres, sobretot criolles, i la seua evolució. En una societat on la col·loquialitat intergrupar gairebé exclusivitzava l'ús de la llengua portuguesa i amb un sistema educatiu i comunicacional que en difonia la norma intensament, l'horitzó multilingüe es veu molt llunyà. Ans al contrari, la pulsio unitarista té en la varietat sociolectal que s'ha consolidat com a *norma-padrão* un dels factors de cohesió més importants.

El romanç portuguès —o si es prefereix, el romanç galaicoportuguès— va anar prenent forma entre els segles ix i xv. Inicialment en un territori que abraçava Galícia i el nord de Portugal i posteriorment, en el marc de la conquesta cristiana, va expandir-se cap al sud i l'est, on va establir fronteres amb el lleonès i el castellà. Castro (2011, p. 59) destaca que «A la fi d'aquest període, al segle xv, és quan el centre de gravetat de la nació es trasllada a Lisboa i es consuma l'allunyament respecte al gallec».

L'expansió de la llengua cap als territoris d'ultramar suposarà el trasplantament de les varietats geogràfiques portugueses a territoris d'Amèrica, Àfrica i Àsia. Les esmentades varietats, acomodades al contacte amb les llengües de recepció, mantenen avui una vitalitat plena al Brasil, Cap Verd, Guinea Bissau, São

Tomé, Angola i Moçambic. En el cas dels territoris africans s'han donat processos de criollització i de descriollització, aquests darrers especialment visibles a Angola i Moçambic a partir d'importants migracions europees des del segle XVIII. En qualsevol cas, sobretot a partir dels segles XVII i XVIII, la varietat europea i les ultramarines començaran a distanciar-se estructuralment. I contra el que es podria pressuposar, la varietat més innovadora ha estat la de Portugal. La del Brasil, en canvi, ha mostrat una dinàmica evolutiva més conservadora, mentre que els territoris lusòfons africans, encara poc estudiats, també mostren un comportament específic no assimilable a l'estatisme de l'evolució brasilera.

3. EL BRASIL: UN GEGANT AMB PEUS DE FANG

Amb vuit milions de metres quadrats, el gegant brasiler descansa en una superfície que duplica la de la Unió Europea. I el seu territori acull més dos-cents milions de persones, cosa que el situa com a cinquè país més poblat del món. La llengua hegemònica és el portuguès, fet que el converteix en l'Estat de llengua romànica demogràficament més important.

Les esmentades magnituds no amaguen, però, els reflexos d'un context multilingüe que, tot i la regressió que ha sofert des de l'arribada dels colonitzadors a terres brasileres, encara presenta xifres d'una gran vistositat. Així, actualment el portuguès conviu amb unes dues-centes llengües més, la suma de parlants de les quals es troba al voltant d'un exigü dos per mil de la població. Pel que fa a les llengües indígenes, Bagno (2006, p. 110) apunta el següent:

Das linguas que coexisten co português brasileiro, cerca de cento oitenta son idiomas indíxenas (unha décima parte das que se falaban no territorio brasileiro no inicio da colonización), falados por un total de case douscentos mil descendentes dos primeiros habitantes do territorio —sobreviventes dunha longa historia de exterminio sistemático practicado durante os catro séculos de colonización e, en boa medida, perpetuada ata hoxe na forma dunha situación social de extrema indixencia e de exclusión absoluta. No ano de 2005, por caso, ducias de rapaces e rapazas da etnia Guaraní-Kaiowá morreron de desnutrición no estado do Mato Grosso do Sul. No estado do Amazonas (e mais noutros) a falta de perspectivas leva a moitos adolescentes indios a cometer suicidio. Das cento oitenta linguas indíxenas brasileiras, cento dez teñen menos de catrocentos falantes, e a media é de menos de douscentos por lingua. Os estudiosos consideran que a sobrevivencia dunha lingua depende dun número mínimo de cen mil falantes. As linguas indíxenas con maior número de falantes actualmente son o tikuna e o guaraní, con pouco máis de trinta mil falantes cada unha. Moitas etnias perderon a súa lingua orixinal e hoxe son falantes exclusivas do português brasileiro.

A l'extraordinari mosaic de llengües indígenes caldria afegir-hi un grup de llengües d'origen europeu i asiàtic, arribades a principis del segle XIX un cop la independència del Brasil es va fer efectiva. Bagno (2006, p. 110-111) ens n'ofereix una síntesi reeixida:

Na rexión Sur e Sudeste salientan os descendentes de alemáns e italianos falantes de diferentes dialectos, algún dos cales hoxe xa desaparecidos nos territorios europeos de orixe, como o pomerano, que sobrevive unicamente en áreas do estado do Espírito Santo. Outro fluxo importante de inmigrantes é o dos xaponeses, que comezaron a chegar en 1908 sobre todo ao estado de São Paulo, e que fan do xaponés, nos días de hoxe, a segunda lingua máis falada no Brasil, con case medio millón de falantes. Máis recentemente, coreanos e chineses tamén pasaron a integrar a sociedade brasileira, sobre todo nas grandes cidades. Grandes continxentes de libaneses tamén se fixaron en diferentes zonas do Brasil, de modo que hoxe existen máis brasileiros de orixe libanesa ca cidadáns da República do Líbano. Moi cedo integrados na cultura brasileira máis xeral, fan pouco uso da variedade libanesa do árabe. Máis vivo é o árabe falado polos moitos palestinos que viven nos estados do sur (sobre todo no Paraná), que manteñen intenso contacto coa súa terra de orixe. Hai tamén centros de inmigración localizada de poloneses, ucraínos, suízos e finlandeses, entre outros, onde se preserva a lingua, embora moito máis como un aspecto do folclore local do que propiamente como un idioma vivo de interacción social. O contributo de todos eses pobos diferentes é recoñecido e valorizado como una das principais riquezas da nosa cultura. No plano lingüístico, secomasí, a presenza dese gran número de inmigrantes non exerceu influencia considerábel sobre o portugués brasileiro na súa estrutura, limitándose a algúns trazos de prosodia local e, evidentemente, ao léxico.

Val a dir que el contacte de llengües en què s'ha vist immersa la llengua portuguesa en territori brasiler ha tingut una influència lleu sobre la varietat trasplantada. I quan el contacte s'ha donat en territoris de frontera, sobretot en els set països hispanòfons limítrofs, ha estat el portugués el que ha mostrat més capacitat d'intrusió.¹

Tot plegat ha fet que al Brasil la il·lusió del monolingüisme esdevinga una creença força generalitzada entre una població que no percep l'extraordinària diversitat lingüística referenciada. La minorització extrema que ha patit se'ns mostra des d'una dinàmica glotopolítica en què les relacions de poder han estat al servei d'elits conservadores, allunyades de la majoria poblacional indígena.

La residualització tan severa del conglomerat lingüístic indígena ha atorgat a la llengua portuguesa una quasi exclusivitat en el paisatge lingüístic brasiler. Val

1. Bagno (2006, p. 111) apunta el cas de les àrees rurals de contacte amb l'Uruguai, on s'ha generat un conjunt de varietats de base portuguesa, els «dialectos portuguesas do Uruguai».

a dir que els processos de substitució lingüística en què s'ha vist implicada no s'han donat de manera natural. Ans al contrari, responen a polítiques lingüístiques explícites, especialment intenses a partir de mitjan segle XVIII. Bagno (2006, p. 112) destaca com una fita cabdal la decisió del marquès de Pombal, primer ministre portuguès, de prohibir l'any 1757 l'ensenyament en qualsevol altra llengua que no fos el portuguès. D'aquesta manera, el portuguès va anar guanyant terreny a llengües com el tupí (parlada a l'Estat actual de São Paulo) i el tupinambà (parlada a la zona costanera brasilera, del litoral paulista a l'amazònic), les més parlades durant la primera etapa de la colonització.

A medida do Marquês de Pombal queria atinxir sobre todo a prática pedagógica dos padres xesuitas, que utilizaban a lingua xeral amazônica de base tupinambá para catequizar os índios brasileiros. Por sinal, o padre José de Anchieta escreveu e publicou (em 1595) a obra *Arte de gramática da lingua máis usada na costa do Brasil*, un estudo moi valioso da lingua tupinambá. (Bagno, 2006, p. 112)

Un cop assolida la independència l'any 1822, la *questionne de la lingua* pren dues dimensions. D'una banda sorgeixen les reivindicacions d'una «llengua brasilera» autònoma i de l'altra s'inicia el procés de lusitanització de la llengua escrita. Convé advertir, però, que el debat sobre el caràcter individuat de la varietat del Brasil, encara latent de manera ocasional, va tenir una repercussió social mínima. Es va donar en el marc d'unes elits intel·lectuals molt conservadores i amb escassa preparació lingüística. Unes altres elits, no menys conservadores que les anteriors i amb un projecte radicalment oposat, tenien en la difusió de la *norma-padrão* portuguesa un dels ariets més efectius per al seu projecte europeïtzant. Carlos Alberto Faraco (2002, p. 34) ho interpreta de la manera següent:

[...] a lusitanización progresiva da norma escrita, nun período de 65 a 70 anos [1824-1892], encaixa perfectamente no proxecto político da elite brasileira pos-independencia de construír unha nación branca e europeizada, o que significaba, entre outros moitos aspectos, distanciarse e diferenciarse do vulgo [...], isto é, da poboación etnicamente mista e daquela de ascendencia africana, que constituían, sen dúbida, un atranco maior para aquel proxecto.

Al bell mig de tots dos plantejaments, la reivindicació d'un model que aollís més trets brasilers amb el pas del temps va anar situant-se en una agenda glotopolítica en què la centralitat l'ocupaven els plantejaments lusitanitzants. Malgrat el desequilibri en la capacitat d'exercir el control del poder entre els contendents, el nou debat sociolingüístic estava servit. En el rerefons de tot plegat es visualitzava l'abisme existent entre les elits (minoritàries) i el poble (majoritari) o, si es prefeix, entre la puresa ètnica dels blancs i la impuresa de les societats indígena i negra.

Aquest litigi, tot i donar-se en el context espacial d'una de les vint economies més importants del món, no ha romàs aliè a dues rèmores socials que l'han condicionat: uns índexs d'injustícia social extraordinaris i unes xifres d'analfabetisme espaordidores. Dos obstacles que han llastrat els dos posicionaments. Així, la mirada sobre el substrat (i l'adstrat) indígena que pressuposa la modelització d'una llengua més identitària, més pròxima a la realitat parlada pel gros de la població en definitiva, ha hagut de patir el recel tradicional d'un poder allunyat d'aquesta posició. D'altra banda, si bé les elits han aconseguit que la societat incorpore el relat d'una modernitat associada al monolingüisme del país, l'accés restringit a un sistema educatiu públic tan deficient no ha permès, ni de lluny, la generalització de la norma portuguesa. Si de cas, allà on no es pot negar que té una vigència important és en l'ensenyament privat, un espai concebut per a la perpetuació de les elits.

Mentrestant, les circumstàncies contextuais no permeten aventurar una convergència fàcil entre les evolucions, ara mateix divergents, de les varietats portuguesa i brasilera. Ivo Castro (2011), des de la perspectiva portuguesa, hi ha insistit manta vegades; Marcos Bagno (2006), des d'una mirada brasilera, pensa el mateix. És curiós observar com el portuguès parlat al Brasil presenta força trets del portuguès clàssic dels segles XVI-XVIII, mentre que el portuguès modern s'ha basat a partir de la llengua del segle XVIII. Aquesta asincronia ha motivat que la *norma-padrão* presente importants problemes d'identificació per part del gros dels usuaris brasilers. L'esdevenidor dirà si els projectes glotopolítics en curs acaben creant les condicions necessàries per consolidar el model impulsat tradicionalment des de Portugal o el que exigeix una tonalitat territorial que el faça més aprehensible. Sens dubte, més que els requeriments lingüístics, l'actitud política dels contendents en la disputa decantarà la balança.

4. LUSOFONIA: UTOPIA O QUIMERA?

Enceto aquest apartat amb la primera part del títol d'un article de gran interès per a l'avinentesa que ens ocupa. Es tracta de la segona versió d'un treball elaborat per Carlos Alberto Faraco (2012), on planteja, al meu parer d'una manera molt ben argumentada, la política sobre la gestió internacional de la llengua portuguesa, amb una atenció especial a l'òptica brasilera. La versió primera de l'esmentat treball va causar un cert malestar a determinats sectors de la intel·lectualitat portuguesa i un dels seus lingüistes més rellevants, el professor Ivo Castro, en va elaborar una rèplica contundent (Castro, 2009).² Més enllà dels punts de contacte

2. La resposta de Castro es va formular en una taula rodona sobre «Política lingüística», realitzada el 24 d'octubre de 2009 al XXV Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística. En

de les dues posicions, el contrast dels dos textos ens permet identificar tot un seguit de desacords que il·lustren molt bé les discrepàncies sobre una qüestió tremendament complexa, en què la dimensió política adquireix, com veurem, una importància rellevant. Unes discrepàncies, d'altra banda, que també es donen a l'interior de cada país, on també es poden trobar posicionaments divergents.

Arribats en aquest punt ve a tomb la teoria de les comunitats imaginades d'Anderson (1983 [2005]), unes comunitats amb límits ben precisos i una articulació diàfana. Les comunitats reals, en canvi, a l'hora d'interpretar-les solen definir-se per la seua complexitat i, sovint, per la seua desestructuració. És el cas que ens ocupa. I, tot reprenent novament el títol de l'article al·ludit, allò que es tracta de discernir és si realment l'horitzó que albira la denominació (*lusofonia*) és un objectiu que per més que es perceba com a irrealitzable et permet cercar-ne l'assoliment (la utopia) o bé si es tracta d'una il·lusió, una fantasia allunyada de la realitat. Certament, el títol mostra unes arestes que plantegen d'una manera crua un litigi de gran transcendència per a la promoció internacional d'una llengua transnacional i transcontinental.

Siga dit d'entrada que el terme *lusofonia* té molta més presència social a Portugal que al Brasil. Això no vol dir, però, que a Portugal no hi haja sectors que hi estiguen en contra ni que al Brasil no hi haja sectors que el veguen amb bons ulls. Això sí, en els països colonitzats és un terme que desperta força suspicàcies encara. D'altra banda, es tracta d'un terme polisèmic. Faraco (2012, p. 32) en sintetitza les accepcions:

Ora é usado para fazer referência ao conjunto dos falantes de português mundo afora – diz-se, portanto, da população lusófona. Um uso descritivo, que recorta uma determinada quantidade e, aparentemente, não carrega maiores implicações políticas ou valorativas. Mas há usos bem marcados valorativa e politicamente.

LUSOFONIA ocorre, por exemplo, como o nome de uma idealizada irmandade de sentimentos e tradições. Diz-se LUSOFONIA com uma vibração especial das cordas do coração, com um senso de lírica pertença a uma indefinida comunidade transnacional e intercontinental unida pelo imaginário da mesma língua e de tudo que o acompanha.

Mas LUSOFONIA é também o nome de diferentes projetos políticos, de diferentes planos estratégicos de geopolítica – convergentes alguns em certos momentos, mas, em geral, silenciosamente divergentes e até concorrentes. E, claro, os silêncios, os não ditos, os implícitos dificultam obviamente os debates.

l'esmentada taula rodona, la professora portuguesa Maria Helena Mira Mateus (2009) va defensar, en canvi, una posició molt més contemporitzadora amb l'opinió de Faraco, expressada també en la mateixa trobada acadèmica.

Siga com siga, és obvi que les dimensions lingüística, antropològica i política estan tan imbricades que difícilment es poden abordar per separat. La constitució de la lusofonia, tal com veurem en les línies que segueixen, s'enfronta a unes constriccions que en dificulten enormement l'articulació. El fet que l'antiga metròpoli, Portugal, no ocupe en la contemporaneïtat un paper politicoeconòmic rellevant minva la posició de lideratge que li exigeix una part de les seues elits polítiques i intel·lectuals. D'altra banda, la supremacia demogràfica i l'emergència econòmica del gegant brasiler li atorguen la potestat de decidir el projecte geoestratègic que més li convé. Els dos grans estats d'aquesta hipotètica lusofonia es miren de reüll i només esporàdicament comparteixen un camí farcit de recels mutus.

La gestió internacional de la llengua compartida és un exemple diàfan del que acabo de dir. D'una banda, a Portugal hi ha sectors molt influents que es mostren contraris a abandonar la posició històrica de privilegi que els atorgaria la condició de matriu lingüística i el domini exercit durant l'etapa colonial. De l'altra, més enllà de les veus que reivindiquen desacomplexadament el paper si més no igualitari que hauria d'exercir el Brasil, el posicionament majoritari en aquest país encara no s'ha deslliurat de la passivitat imposada en una època de domini que ja fa prop de dos segles que va acabar. Gilva Müller de Oliveira i Clara Dornelles (2007) arriben a parlar de la vigència d'un «complexo de colônia» que actua en sentit contrari a l'assumpció de la copropietat d'una llengua que té al Brasil el 85 % dels seus parlants. Faraco (2012, p. 36) es lamenta de la inacció brasilera a l'hora de fer valdre la seua condició majoritària en la promoció internacional conjunta del portuguès. Una incapacitat que va acompanyada d'accions unilaterals força precàries, no només en l'àmbit internacional sinó també en l'establiment de polítiques lingüístiques actives i eficaces en el propi territori. Sens dubte, la millora dels índexs d'analfabetisme hauria de ser una prioritat absoluta.³

Al tauler d'aquesta partida incerta hi són presents diversos agents. L'Instituto Internacional da Língua Portuguesa (IILP) n'és un. Va nàixer a partir d'una proposta del president del Brasil José Sarney, el 1989, en una reunió de caps d'estat celebrada a São Luís do Maranhão. A la pràctica es va posar en marxa el 2001 amb seu a Praia, la capital de Cap Verd. Segons Faraco (2012, p. 37) la diplomàcia

3. Quant a la promoció exterior de la llengua, Faraco (2012, p. 36) en fa una síntesi: «Usamos o adjetivo 'tímidas' para classificar a ação do Brasil nesta área para expressar um juízo bastante costumeiro quando se discute este assunto nos meios universitários. As ações governamentais de difusão internacional da língua portuguesa e da cultura brasileira são desenvolvidas pela *Divisão de Promoção da Língua Portuguesa do Departamento Cultural do Ministério das Relações Exteriores*. Essa *Divisão* coordena as atividades dos 15 *Centros de Estudos Brasileiros* (9 no continente americano, 3 no continente europeu e 3 no continente africano) e dos 43 leitorados em universidades de 30 países, além de cooperar com *Institutos Culturais Binacionais* existentes em alguns países».

portuguesa va actuar per tal de mitigar el protagonisme brasiler fins al punt de torpedinar la idea inicial que la seu s'establís en el seu territori. De qualsevol manera, el paper de l'IILP, si més no fins a la primera dècada del segle XXI, ha estat més aviat modest a l'hora d'impulsar una acció coral en la gestió i la promoció de la llengua portuguesa.

Paral·lelament al sorgiment del projecte de l'IILP, és significativa l'aposta de Portugal per la creació d'una institució pròpia que vetlés des del Ministeri de Negocis Estrangers per la seua política cultural externa. D'aquesta manera l'any 1992 va nàixer l'Instituto Camões, una institució que si més no programàticament mostrava espais d'intersecció amb les comeses col·lectives que havia d'emprendre l'IILP.

Ja en l'àmbit de la gestió normativa, la referència a l'Academia das Cièncias de Lisboa i l'Academia Brasileira de Letras esdevé ineludible. La primera va ser creada l'any 1779 amb finalitats científiques que van més enllà de les qüestions lingüístiques. La seua funció d'òrgan consultiu del govern portuguès en matèria lingüística preveu la coordinació amb les institucions respectives dels països lusòfons. La segona es va crear el 1897 al marge del govern del Brasil, de la mà de sectors intel·lectuals força conservadors afins en bona part a l'antic règim. Només en la dècada dels trenta del segle passat l'Estat li va encarregar la gestió ortogràfica en el seu territori.

Tornant al constructe de la lusofonia, convé insistir novament que es va començar a difondre des de Portugal un cop closa l'etapa colonial amb les darreres independències dels nous països africans (1974-1975). Passada una dècada, tot coincidint amb l'ingrés en la Unió Europea (1986), Portugal va iniciar una geoestratègia d'aproximació a les excolònies africanes. Al Brasil, el terme en qüestió, d'ús quasi restringit a l'àmbit acadèmic dels estudis sobre la llengua i la literatura portugueses, fa referència essencialment a la seua dimensió cultural. Aquest discurs recolza en la idealització i l'exaltació d'un passat comú (la *irmandade*), que en versió extrema, el *lusotropicalisme* de Gilberto Freyre (1951, 1954), concita un fort rebuig si més no en els sectors intel·lectuals amb més capacitat crítica (Castello, 1998). L'intent de «blanquejar» una etapa de dominació amb conseqüències lingüístiques i identitàries de gran calat actua, sens dubte, de fre en l'avanç d'un projecte compartit.

Com s'ha dit, més enllà de la nomenclatura el concepte *espai lusòfon* o *àrea cultural lusòfona* té una presència ressenyable en les elits polítiques, econòmiques i culturals de Portugal. La mirada portuguesa mostra ara el vector cultural ara el politicoeconòmic en funció dels interessos del moment. En aquest darrer àmbit la controvèrsia enfronta dues posicions que defensen interessos geoestratègics divergents. Mentre que per a uns l'horitzó europeu és clarament prioritari, per als altres l'oportunitat de lideratge que ofereix la posició de Portugal en el conjunt

territorial de les antigues colònies hauria de ser més beneficiosa que el paper secundari que té en la Unió Europea. Sens dubte, la idea d'actuar de nexa entre la UE i Mercosul i determinades àrees africanes i asiàtiques desperta un interès que va més enllà de la potenciació internacional d'una llengua i unes traces culturals compartides. Fins i tot hauria de ser possible la complementarietat dels dos objectius geoestratègics esmentats. Això sí, la construcció d'aquest espai no hauria de deixar marge d'ambigüitat quant a la seua desvinculació d'un projecte neocolonial.

Al Brasil, el biaix etnoculturalista esmentat descansa en la visió acrítica d'una colonització interpretada com una opció entre civilització o barbàrie. Faraco (2012, p. 41-42) ho resumeix així:

Nesse discurso de exaltação e celebração, não há, evidentemente, espaço para uma leitura crítica da exploração colonial. Ou do papel central que os luso-brasileiros exerceram no tráfico internacional de escravos africanos durante 300 anos; não há espaço para discutir o estado de imensa miséria social, econômica e cultural em que foram deixados, no momento da independência, os territórios africanos e asiáticos que estiveram sob o domínio português; não há espaço para deixar visíveis a ideologia e as práticas racistas do colonialismo português na África; não há também espaço para compreender a heterogeneidade dos diferentes países, salvo se ela puder ser reduzida ao exótico e debidamente folclorizada (a culinária, por exemplo); [nota omesa] e, mais ainda, não há espaço para se reconhecer e discutir o fato de que a língua portuguesa funciona socialmente também como forte fator de discriminação e exclusão nas sociedades em que é falada.

Aquestes paraules revelen l'emergència d'un nou discurs, essencialment acadèmic, que vol reinterpretar la visió edulcorada d'unes relacions de domini que han anestesiat un cos social que viu en una gran precarietat econòmica i cultural. Un relat que en última instància serveix de coartada per al manteniment d'una estructura social profundament jeràrquica.

D'altra banda, el Brasil des dels anys seixanta del segle passat ha anat bastint una política internacional tendent a multiplicar els seus àmbits d'influència. La pressió nord-americana a poc a poc s'ha anat afeblint, alhora que el decantament cap a nous eixos geoestratègics ha anat fent camí. Un d'ells s'ha dirigit cap als països descolonitzats d'Àfrica i Àsia, els anomenats *països no alineats*, una operació gens fàcil atesa la tradicional connivència brasilera amb la política colonial portuguesa. De fet, la creació el 1996 de la Comunidade dos Países de Língua Portuguesa (CPLP) es va fer a iniciativa brasilera uns anys més tard de la creació del Mercosul, l'acord de col·laboració comercial d'un conglomerat de països de l'Amèrica del Sud. La CPLP, a més d'aprofundir les relacions amb la resta d'excolònies portugueses, hauria de permetre, doncs, assumir un paper protagonista

com a nexa amb Europa des de Portugal. Un protagonisme, com hem vist, també reivindicat per l'antiga metròpoli, que es resisteix a cedir espais de poder a un Estat que ha viscut tres segles sota la seua tutela. En qualsevol cas, la llengua compartida, novament, sembla una mera excusa per a la creació d'una plataforma territorial d'influència política i de desenvolupament econòmic.

5. LA GESTIÓ NORMATIVA

La consolidació d'un territori lingüístic exigeix la lleialtat lingüística del gros de la població al voltant d'una varietat referencial entesa com la «varietat de tot-hom». Tot i que els parlants, amb la seua adopció, renunciïn a una part dels trets lingüístics que els identifiquen com a membres d'una zona concreta i d'unes condicions socials determinades, l'esmentada varietat referencial també conté una pulsio identitària en tant que cohesiona el grup (funció unificadora) i en defineix l'alteritat (funció separadora). Més encara, de la mateixa manera que la varietat formal reflecteix la cohesió del col·lectiu, l'establiment de la comunitat té en la delimitació de la norma lingüística un instrument de primer ordre. És per això que en situacions de conflicte interterritorial la controvèrsia al voltant del model lingüístic sol amagar conflictes identitàris o si més no discrepàncies al voltant dels col·lectius amb qui es vol establir complicitats.

En els apartats precedents m'he entretingut a caracteritzar de manera sumària els interessos i els capteniments de les elits portugueses i brasileres en relació amb la col·laboració que exigeix la creació d'un espai de complicitats comú. El resultat ha estat la constatació de la feblesa d'unes relacions que, quan s'han donat, han estat presidides per la desconfiança i la incomprensió. Més enllà d'això, els desencontres i el funcionament autònom dels contendents han estat la norma. A partir d'aquesta valoració, potser s'entendran millor els avatars que ha patit una gestió de la norma lingüística força singular.

Faraco (2012, p. 39) és del parer que l'actitud passiva de Portugal cap a la planificació lingüística té els seus orígens en el fet que la seua creació —a diferència d'Espanya i França— no va implicar la unificació de territoris amb llengües diferents. La inexistència fundacional d'un «problema lingüístic», juntament amb la relativa homogeneïtat de les varietats geogràfiques que acull, haurien influït en un capteniment que no ha considerat la llengua com una qüestió d'estat rellevant. Alhora, com s'ha dit, ja en l'època postcolonial el Brasil no ha exercit una actitud proactiva i ha optat per anar a remolc de la iniciativa portuguesa, tot qüestionant-la quan ho ha considerat oportú. D'aquesta manera, l'estatalització de la controvèrsia normativa històricament ha deixat en segona instància les institucions que haurien de gestionar la fixació del codi prescriptiu i l'orientació de la varietat estàndard.

L'ortografia ha estat l'àmbit de discussió més fressat. Fins a començaments del segle XX no es va disposar d'una sanció oficial. Anteriorment, sobretot a partir del segle XVI, la pràctica ortogràfica descansava en criteris fonamentalment de base històrica i etimològica. A partir del segle XIX, tot coincidint amb la independència del Brasil, començaran els debats lusobrasilers sobre una possible reforma ortogràfica.

L'any 1911, de la mà del nou govern de la República Portuguesa, va veure la llum una primera reforma ortogràfica. Recolzava en l'*Ortografia nacional. Simplificação e unificação sistemática das ortografias portuguesas*, elaborada per Aniceto dos Reis Gonçalves Viana l'any 1904. En aquest sentit no és sobrer recordar que la proposta de Gonçalves Viana no va ser acceptada per l'Academia das Cièncias de Lisboa (ACL). Al seu torn, l'Academia Brasileira de Letras (ABL) el 1907 va aprovar una ortografia que també en qüestionava algunes solucions que privilegiaven la varietat portuguesa europea. La unilateralitat amb què es va instaurar la reforma del 1911 no va ser ben rebuda al Brasil, cosa que va propiciar un període de negociacions que va culminar el 1931. L'acord va arribar de la mà de Júlio Dantas, exministre d'Instrucció Pública i en aquell moment president de l'ACL. Segons Correia, Ferreira i Almeida (2020, p. 279), l'acord no es va substanciar en una formulació explícita del corpus ortogràfic ni en la seua visibilització pràctica en un vocabulari ortogràfic. A més les publicacions estatals van incorporar modificacions, especialment a Portugal (Kemmler, 2011), sempre en la direcció de satisfer la representació gràfica de les pronúncies de la varietat pròpia. D'aquesta manera, l'ACL en la publicació del seu vocabulari ortogràfic va institucionalitzar, novament de manera unilateral, un conjunt de modificacions que deixaven l'acord de 1931 en paper mullat. La discrepància es va incrementar amb la publicació reactiva del *Formulário ortográfico* de l'ABL l'any 1943.

Probablement la visualització diàfana d'aquest desencontre ortogràfic en els compendis lèxics de les acadèmies implicades en la disputa alguna cosa devia tenir a veure amb la convocatòria de la Convenção Ortogràfica entre o Brasil e Portugal el 29 de desembre de 1943. En l'esmentat context, les dues acadèmies, a instàncies dels governs respectius, van assumir el paper d'òrgans consultius. En aquesta convenció es va insistir en la ratificació de l'acord de 1931, un acord que preveia l'ús de determinades grafies diferents en cada país. Tanmateix, el rebuig social que havia suscitat la proposta de 1931 va pesar molt en la decisió de plantejar una nova entesa. Així, el 1945 naix una nova proposta, que tindrà un seguiment desigual: a Portugal ha guiat l'ús de l'ortografia fins al 1990 i al Brasil, que es va mantenir fidel a la formulació de 1943, no ha tingut gens de repercussió pel fet de considerar-la excessivament lusitanitzant.

Durant bona part de la segona meitat del segle XX la disputa ortogràfica va seguir ben activa. Fins que l'any 1990 se signa l'Acordo Ortográfico da Língua

Portuguesa (AOLP90). Aquesta fita implica en un tractat internacional els vuit estats membres de la CPLP. Val a dir que l'acord ha trigat prop de dues dècades a aplicar-se a Portugal i el Brasil (2009) i preveu una incorporació progressiva de la resta de països lusòfons:

O ALPL90 foi inicialmente assinado por Angola, Brasil, Cabo Verde, Guiné Bissau, Moçambique, Portugal e são Tomé e Príncipe. Em 2004, Timor-Leste assinou-o também. O AOLP90 não foi ainda ratificado pelos governos de Angola e Moçambique, embora este país tenha ja organizado o seu vocabulário e esteja a aplicar o AOLP90 em alguns contextos educativos. A Guiné Equatorial apenas é membro de CPLP desde 2014 e ainda não subscreveu o AOLP90. (Correia, Ferreira i Almeida, 2020, p. 277)

La nova proposta deixa de banda les pretensions unificadores i es fonamenta en un principi de flexibilitat, amb un sistema de grafies dobles que hauria de poder donar satisfacció a les divergències morfofonològiques de les varietats del disistema organitzades en unitats estatals. Ivo Castro (2008, p. 64) aventura «un futur poblat per tres o quatre variants nacionals» i ens interpel·la irònicament sobre «quin paper tindrà el prefix *orto-* en les grafies autoritzades d'aquesta manera».

Amb totes les prevencions que calguen, per a determinats lingüistes la quadratura del cercle podria haver arribat amb l'infantament el 2017 del *Vocabulário ortográfico comum da língua portuguesa* (VOC) (<http://voc.cplp.org>). No en va el VOC, coordinat des de l'IILP, va ser un requisit de l'AOLP90. I en l'àmbit polític ha estat assumit com a instrument oficial de la CPLP en la Cimeira de Chefes de Estado e de Governo de Díli en 2014. De moment conté els vocabularis de cinc països (el Brasil, Cap Verd, Moçambic, Portugal i Timor Est; el de São Tomé i Príncipe va ser lliurat el 2018 i espera validació).⁴

Pel que fa al vessant ortogràfic, l'esmentat corpus presenta per primer cop una interpretació unificada de les regles ortogràfiques de la llengua portuguesa. I s'ha fet des d'una orientació que promou la participació igualitària de tots els estats membres. En el marc de l'IILP, la creació d'un Corpo Internacional d'Especialistas para Acompanhamento do VOC ha abocat en la posada en marxa del Conselho da Ortografia da Língua Portuguesa. El conflicte ortogràfic podria haver entrat, doncs, en una nova dimensió. El temps dirà si ha estat així, però convé no oblidar que la consecució d'un funcionament normatiu unitari no depèn tant de les tasques de normativització com de les condicions socials d'aplicació dels resultats.

4. A Correia, Ferreira i Almeida (2020), s'hi pot trobar una bona síntesi sobre la gestació i les característiques del VOC.

6. CONCLUSIONS

La dinàmica normativa de la llengua portuguesa s'ha caracteritzat per un itinerari històric de desavinences entre Portugal i el Brasil. El model de colonització extractiva patrocinat per la metròpoli va propiciar una acció programada d'aculturació, amb uns efectes devastadors en la diversitat lingüística brasilera. La substitució lingüística pel portuguès es va fer des d'una situació de domini, al servei d'una dinàmica glotopolítica en què la llengua també ha exhibit un fort component d'exclusió social.

Paral·lelament, la promoció del portuguès formal no va anar més enllà d'unes elits que assumien el vassallatge lingüístic com un indicador de modernitat. La llengua, doncs, no es va difondre intensament en una versió modelitzada per al seu ús elaborat. Les condicions socials de producció normativa i de difusió no eren, doncs, les més adequades.

Haurem d'arribar al segle XIX, amb la independència del Brasil, per començar a plantejar la qüestió normativa en termes d'exigència social. Serà el moment en què la reivindicació d'un model amb una tonalitat territorial començarà a traure el cap, sempre en entorns intel·lectuals molt minoritaris. La constitució de l'ABL el 1897 hauria d'encaixar en aquesta seqüència, però de la mà d'un sector social elitista i conservador va fer costat a una orientació molt condescendent amb el portuguès literari tradicional. El fet de tractar-se d'una institució privada també va minvar la seua capacitat d'influència.

Portugal tampoc no ha tingut una institució destinada a la gestió de la norma. Això ha fet que la dinàmica normativa haja estat en mans de tot un seguit d'estudiosos que han elaborat instruments prescriptius des de l'autoritat intel·lectual i no des de la sanció oficial. L'ACL va ser creada el 1779 i pel que fa al vessant normativitzador el seu capteniment i la seua influència han estat menors. Al marge d'això, l'ús escrit de la llengua ha anat fent el seu camí tot bastint un model que descansa en la llengua de Portugal dels segles XVIII i XIX.

La primera reforma ortogràfica feta en clau d'unificar els usos de les diferents varietats estatals es remunta a l'any 1911. El biaix lusitanitzant que va adoptar va motivar el rebuig brasiler. El 1931 hi va haver un nou intent també fallit, ara per les prevencions portugueses. En les negociacions posteriors les dues acadèmies, unides per l'encàrrec dels respectius governs, van ressuscitar l'acord del 1931, però Portugal, novament, se'n va desmarcar i el 1945 va posar en marxa una nova proposta que consolidaria la tradicional gestió estatalitzada de la norma.

L'AOLP90, en el marc d'una política interestatal de convergència normativa, ha estat una fita clau. Tot i que Portugal i el Brasil han trigat quasi dues dècades a fer-lo efectiu, l'espera s'ha vist alleugerida per l'aparició una mica més tardana del

VOC (2017), sens dubte una eina lexicogràfica que pot reforçar la unificació ortogràfica en la CPLP.

L'enquadrament contemporani de la (darrera?) proposta normativa de la llengua ens situa de ple en una dinàmica pluricèntrica. L'emergència de varietats prestigioses des de nodes territorials diversos comença a comptar, doncs, amb eines normatives que haurien de permetre una gestió unitària de la llengua portuguesa des de la diversitat d'exemplaritats en què es manifesta.

Sembla, doncs, que en l'àmbit lingüístic s'ha fet un pas important cap a la utopia a què al·ludia Faraco, tot referint-se a una valoració sobre l'establiment de la lusofonia. El camí, però, no serà fàcil. Requereix també apostar per una comunitat d'interessos que propicie xarxes d'interacció comunicativa i circulació fluida de béns culturals. Només així tindran sentit els esforços cap a una convergència lingüística, en l'actualitat més atenta a les vicissituds politicoeconòmiques que a les dèries dels lingüistes.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANDERSON, Benedict (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Londres; Nova York: Verso. [Traducció catalana de M. Àngels Giménez publicada el 2005 a València per l'Editorial Afers i Publicacions de la Universitat de València amb el títol *Comunitats imaginades: Reflexions sobre l'origen i la propagació del nacionalisme*]
- BAGNO, Marcos (2006). «Língua e sociedade na história do Brasil». *Grial*, núm. 72, p. 110-117.
- CASTELO, Cláudia (1998). «O modo português de estar no mundo»: *O luso-tropicalismo e a ideologia colonial portuguesa (1933-1961)*. Porto: Afrontamento.
- CASTRO, Ivo (2008). «Galiza no espaço cultural e simbólico da lusofonia». *Grial*, núm. 180, p. 80-89.
- (2009). «As políticas linguísticas do português» [en línia]. *XXV Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística*. <<http://www.apl.org.pt/docs/actas-25-encontro/05-Ivo%20Castro.pdf>> [Consulta: 10 juny 2018].
- (2011). «Forces d'unió i separació en l'espai de la llengua portuguesa». A: ARGENTER, Joan A. (cur.). *La gestió interestatal de les llengües transfrontereres*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 55-66.
- CORREIA, Margarita; FERREIRA, José Pedro; ALMEIDA, Gladis de Barcellos (2020). «A gestão da ortografia da língua portuguesa: do desencontro ao *Vocabulário ortográfico comum da língua portuguesa*». *Estudis Romànics*, núm. 42, p. 277-286.
- FARACO, Carlos Alberto (2002). «Norma-padrão brasileira: desembaraçando alguns nós». A: BAGNO, Marcos (org.). *Lingüística da norma*. São Paulo: Loyola, p. 37-61.
- (2012). «Lusofonia utopia ou quimera? Língua, história e política». A: LOBO, T.; CARNEIRO, Z.; SOLEDADE, J.; ALMEIDA, A.; RIBEIRO, S. (org.). *Rosae: Linguística histórica, história das línguas e outras histórias*. Salvador: EDUFBA, p. 31-50.

- FREYRE, Gilberto (1951). *O mundo que o português criou*. Lisboa: Livros do Brasil.
- (1954). *Aventura e rotina*. Lisboa: Livros do Brasil.
- KEMMLER, Rolf (2011). «O destino de um projecto lingüístico da República Portuguesa no mundo lusófono: a questão da ortografia simplificada desde 1920 até 2010». *Cadernos Eborenses: Revista Internacional de Tradução, Lingüística e Literatura*, núm. 2, p. 9-45.
- MATEUS, Maria Helena Mira (2009). «Uma política de língua para o português. xxv» [en línia]. Encontro Nacional da Associação Portuguesa de lingüística. <<http://www.apl.org.pt/docs/actas-25-encontro/06-Maria%20Helena%20Mateus.pdf>> [Consulta: 10 juny 2018].
- LAGARES, Xoán Carlos (2013). «O Galego e os limites imprecisos do espaço lusófono». A: MOITA LOPES, Luiz P. (ed). *O português no século XXI: Cenário geopolítico e sociolingüístico*. São Paulo: Parábola, 339-360.
- OLIVEIRA, Gilvan Müller de; DORNELLES, Clara (2007). «Políticas internacionais del portugués» [en línia]. <http://www.realinstitutoelcano.org/analisis/ARI2007/ARI135-2007_Muller_Dornelles.pdf> [Consulta: 25 abril 2018].
- PRADILLA, Miquel Àngel (2003). «El gallego: un cas d'individuació lingüística en un context de minorització». A: PRADILLA, Miquel Àngel (ed.). *Identitat lingüística i estandardització*. Valls: Cossetània, p. 135-165.
- (2015). *La catalanofonia: Una comunitat del segle XXI a la recerca de la normalitat lingüística*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.